

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

УДК: .000.7: 316.485.26 (477.8)

Андрій Жив'юк*

Кадровий склад і діяльність органів НКВД-НКГБ під час «першої радянзації» Західної України крізь призму «Великого терору»

У статті здійснено аналіз кадрового складу й діяльності органів НКВД-НКГБ у Західних областях України в 1939–1941 рр. На його основі робиться висновок про використання кадрів органів НКВД, причетних до «Великого терору» в УРСР, та аналогічних методів їх діяльності під час «західноукраїнської операції», що призвело до гострої конфронтації між комуністичною номенклатурою і західноукраїнським населенням напередодні й на початку німецько-радянської війни.

Ключові слова: народний комісаріат внутрішніх справ, народний комісаріат державної безпеки, «Великий терор», Західна Україна, радянська організація, номенклатура, репресії.

17 листопада 1938 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», підписану В. Молотовим і Й. Сталіним. Саме з цим документом

---

* *Жив'юк Андрій Анатолійович* – керівник науково-редакційної групи «Реабілітовані історією. Рівненська область», кандидат історичних наук.

прийнято пов'язувати закінчення «Великого терору» у СРСР, оскільки, згідно з ним, ліквідовувалися всі позасудові органи (крім Особливої наради), припинялися всі масові операції, категорично заборонявся спрощений порядок ведення слідства, будь-який арешт мав здійснюватися лише з санкції прокурора.

25 листопада 1938 р. наркомом внутрішніх справ СРСР призначено Л. Берію. Він розпочав масову чистку органів НКВД від призначенців М. Єжова, які брали активну участь у «Великому терорі». Орієнтиром у цій акції для нового керівника відомства слугував секретний циркуляр Й. Сталіна від 14 листопада 1938 р.:

«Провести ретельну перевірку всіх взятих на облік працівників НКВД [...]. Унаслідок цієї перевірки органи НКВД повинні бути очищені від усіх ворожих осіб, які шляхом обману потрапили в органи НКВД, від осіб, які не заслуговують на політичну довіру»¹.

За словами В. Меркулова, начальників регіональних управлінь «арештовували партіями»². Зокрема, в УРСР були взяті під варту керівники УНКВД Житомирської (Г. В'яткін, 16 листопада 1938 р.), Кам'янець-Подільської (І. Жабрєв, 17 листопада 1938 р.), Дніпропетровської (П. Коркін, січень 1939 р.), Полтавської (А. Волков, 8 березня 1939 р.), Ворошиловградської (Г. Коркунов, 5 червня 1939 р.) областей. Усіх згодом засуджено до вищої міри покарання й розстріляно³. Загалом у 1939 р. репресовано 937 співробітників НКВД, серед них майже всі керівники республіканських наркоматів та обласних управлінь на чолі з їхнім шефом М. Єжовим. На цій підставі дослідники роб-

¹ В'ятрович В. Історія з грифом «секретно». – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2012. – С. 65–66.

² Див.: Большой террор [Електронний ресурс]: http://ru.wikipedia.org/wiki/Большой_террор

³ Петров Н. Скоркин К. Кто руководил НКВД: 1934–1941: Справочник / Под ред. Н. Охотина, А. Rogинского. – М.: Звенья, 1999. – С. 137 та ін.; Лошицький О. «Лабораторія-2»: Полтава: Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 130; Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: У 2 ч. / Упор. С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. – Ч. II. – С. 336, 553.

лять висновок, що на зміну «прийшло нове покоління чекістів, яке, попри засудження попередників, дуже швидко перейняло їхні методи»⁴.

Чи насправді йдеться про «нове покоління чекістів», яке «засудило» попередників, але не їхні методи?

Дійсно, практично весь інструментарій та методи, напрацьовані в роки «Великого терору», залишилися на озброєнні НКВД. Очевидно, що цьому сприяла позиція Й. Сталіна, доказом чого є його шифрограма від 10 січня 1939 р. про застосування методів фізичного впливу до заарештованих:

«ЦК ВКП(б) вважає, що метод фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватися й надалі, як виняток, стосовно явних і нероззброєних ворогів народу, як цілком правильний і доцільний метод»⁵.

Водночас аналіз подальшої діяльності органів НКВД–НКГБ, зокрема на території Західної України після 17 вересня 1939 р., дає підстави констатувати не тільки незмінність методів роботи радянських каральних структур, але й те, що їхніми зусиллями впродовж вересня 1939 – червня 1941 рр. у західних областях УРСР було проведено чергову масову операцію з «очищення»⁶ новоприєднаних територій від «контрреволюційного елементу», головними виконавцями якої на рівні областей стали чекістські кадри, апробовані в період «Великого терору» як керівники оперчекістських груп районів і міст, або як оперативні та слідчі працівники в обласних управліннях НКВД. Задля реалізації завдань, які покликана була вирішити західноукраїнська операція, і всупереч постанові від 17 листопада 1938 р. знову на повну потужність було задіяно позасудові органи (Особлива нарада), повсюдно застосовувалися спрощений порядок ведення слідства, превентивні арешти.

⁴ В'ятрович В. Історія з грифом «секретно». – С. 66.

⁵ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946 / Авт.-сост. Хаустов В., Наумов В., Постников Н. – Москва: МФ «Демократия», 2006. – 640 с. [Електронний ресурс]: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues/62057>

⁶ В'ятрович В. Історія з грифом «секретно». – С. 67.

Метою нашої реконструкції є здійснення регіонального зрізу номенклатурного складу і висвітлення окремих аспектів діяльності органів НКВД–НКГБ у західних областях УРСР упродовж 1939–1941 рр. Джерельною базою для статті послужили документи партійних і чекістських органів, що зберігаються, зокрема, у державних архівах і архівах обласних управлінь СБУ Рівненської та Волинської областей, як також дотичні документальні публікації⁷ та інтернет-ресурси. Історіографія проблеми виглядає доволі суперечливо: вона включає десятки, якщо не сотні публіцистичних виступів у періодиці⁸, проте в науковій площині представлена заледве кількома публікаціями. В останніх оглядово аналізується мета, методи, наслідки діяльності радянських репресивно-каральних структур⁹. Водночас, за нечисленими винятками¹⁰, не існує досліджень, де б характери-

---

⁷ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБУ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1312 с.; Історія органів державної безпеки на Волині: док.-публіц. вид. / Наук. ред. М. Кучерепа; за заг. ред. В. Мельниковича. – Луцьк: Ініціал, 2012. – 240 с.; *Разиграєв О.* Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 рр. – Вид. 2-ге, виправ. і доп. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – 444 с.

⁸ Див.: Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Авт.-упор. Є. Бабич, В. Патока, авт. вступ. ст. С. І. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – С. 261–268; Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир: Полісся, 2007. – 456 с.

⁹ *Киричук Ю.* Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Д. Архієрейський, О. Бажан, Т. Бикова та ін. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 574–595; *Гаврилів І.* Більшовицький терор на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. / *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* – № 612. Держава і армія. – Л., 2008. – С. 141–148; *Кобринович І.* Організація та діяльність репресивно-каральної системи більшовизму на Волині у 1939–1941 рр. // Там само. – С. 148–152.

¹⁰ *Льюшин І., Пшенніков О.* Діяльність оперативного-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень – жовтень 1939 р.) // З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 424–433; Історія міліції України: минуле і сучасне: Зб. наук. праць за матер. II Всеукр. наук.-практ.

зувався кадровий склад органів НКВД–НКГБ, що були створені й діяли у Західній Україні 1939–1941 рр. Не кажучи вже про аналіз цього кадрового складу через його іманентний та функціональний зв'язок із тією чекістською генерацією, зусиллями якої творився «Великий терор».

Як уже зазначалося, нове керівництво НКВД наприкінці 1938 – у 1939 рр. здійснило «чистку» органів внутрішніх справ, результатом якої став арешт і розстріл значної кількості працівників центрального апарату, начальників обласних управлінь. Ці заходи, однак, практично не торкнулися тих кадрів, які в період «Великого терору» перебували на керівній роботі в районних, міських відділах НКВД, або ж на оперативній чи слідчій роботі в обласних, районних і міських структурах наркомату внутрішніх справ.

Варто наголосити, що 1937–1938 рр. на міжрайонні оперативні групи НКВД і їх керівників було покладено виконання «чорнової» репресивної роботи проти «ворогів народу»: облік і виявлення тих, хто підлягав репресіям, ведення слідства, затвердження звинувачувальних висновків та виконання вироків трійок¹¹.

Із приходом радянської влади на західноукраїнські землі сюди було перенесено апробовану у СРСР і УРСР структурну побудову органів НКВД. Їх формування розпочалося тут відповідно до наказів НКВД СРСР від 6 листопада 1939 р. «Про організацію органів НКВД Західної України» і «Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами». Після запровадження 4 грудня 1939 р. на західноукраїнських землях нового адміністративного поділу в кожній із шести областей (у статті не розглядається входження до складу СРСР Буковини й Чернівеччини) було утворено керівні партійні, радянські, силові структури, зокрема управління НКВД. Упродовж 1939 – першої половини 1941 рр. здійснювало-

---

конф. (м. Івано-Франківськ, 15 травня 2009 р.). – Івано-Франківськ: ПЮІ ЛьвДУВС, 2009. – 308 с.

¹¹ Приказ НКВД от 30.07.1937 № 00447 [Електронний ресурс]: <http://ru.wikisource.org/wiki/>

ся їх кадрове укомплектування та структурна реорганізація. Відразу ж були призначені начальники УНКВД Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської областей. У подальші місяці комплектувався апарат обласних управлінь, міських і районних відділів НКВД. З лютого 1941 р. постав наркомат держбезпеки СРСР. У чотирьох із шести названих областей 15 квітня 1941 р. керівників УНКВД було переведено на посади начальників УНКДБ (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Начальники обласних управлінь НКВД і НКГБ
Західної України в 1939–1941 рр.¹²**

Область	Начальник УНКВД	Місце роботи в період «Великого терору»	Начальник УНКГБ	Місце роботи в період «Великого терору»
1	2	3	4	5
Волинська	старший лейтенант – капітан держбезпеки БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ Іван Митрофанович	начальник Бердичівського міськвідділу НКВД Житомирської обл.	старший лейтенант – капітан держбезпеки БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ Іван Митрофанович	начальник Бердичівського міськвідділу НКВД Житомирської обл.
Дрогобицька	старший лейтенант – капітан держбезпеки ЗАЧЕПА Іван Іванович	начальник Ворошиловського міськвідділу НКВД Сталінської / Ворошиловградської обл.	капітан держбезпеки ЗАЧЕПА Іван Іванович	начальник Ворошиловського міськвідділу НКВД Сталінської / Ворошиловградської обл.

¹² До табл. 1 не включено начальників УНКВД західних областей УРСР, призначених починаючи з лютого 1941 р., біографічні відомості яких авторові не вдалося встановити. Це, зокрема, А. Ф. Мухін – Волинська обл., А. Н. Волков – Дрогобицька обл., Я. Н. Сініцин – Станіславська обл., А. А. Чоботов – Тернопільська обл. (див.: НКВД–МВД СРСР в боротьбі з бандитизмом і вооруженим націоналістическим підпольем на Западній Україні, в Западній Белорусії та Прибалтиці (1939–1956): Сб. док. / Сост.: Владимирцев Н., Кокурин А. – Москва: Объединенная редакция МВД России, 2008. – С. 420).

1	2	3	4	5
Львівська	капітан держбезпеки КРАСНОВ Капітон Євламійович	начальник 33-го морського прикордонного загону НКВД	майор держбезпеки ТКАЧЕНКО Іван Максимович	помічник начальника 8-го відділення 3-го відділу НКВД УРСР
	майор – старший майор держбезпеки СЕРГІЄНКО Василь Тимофійович	оперуповнова- жений, помічник начальників відділень 4-го (секретно- політичного) відділу ГУГБ УНКВД у Харківській обл.		
	капітан держбезпеки ДЯТЛОВ Микола Олексійович	начальник УРСКМ УНКВД у Дніпропет- ровській обл.		
Рівненська	капітан держбез- пеки КРУТОВ Роман Васильович	заступник началь- ника УНКВД у Кам'янець- Подільській обл.	в.о. начальника лейтенант держбезпеки ЛОСЄВ Євген Дмитрович	в.о. начальника 6-го відділення 4-го (секретно-по- літичного) відділу УГБ УНКВД у Київській обл.
	старший лейте- нант держбезпеки МАСТИЦЬКИЙ Василь Федорович	начальник Лубенського райвідділу НКВД Полтавської обл.		
Станіславська	полковник САВЧЕНКО Сергій Романович	начальник штабу 2-го, начальник 24-го прикордон- них загонів НКВД	капітан держбезпеки МИХАЙЛОВ Олексій Никифорович	секретар Добропільського РК КП(б)У Сталінської обл.
	капітан держбезпеки МИХАЙЛОВ Олексій Никифорович	секретар Добропільського РК КП(б)У Сталінської обл.		
Тернопільська	капітан держбезпеки ВАДІС Олександр Анатолійович	начальник Бердичівського міськвідділу НКВД Житомирської обл.	капітан держбезпеки ВАДІС Олександр Анатолійович	начальник Бердичівського міськвідділу НКВД Житомирської обл.

Як бачимо, сім із десяти начальників УНКВД брали безпосередню участь у «Великому терорі» 1937–1938 рр.: один, обіймаючи посаду заступника начальника УНКВД (Р. Крутов), четверо керували міськ/райвідділами НКВД (І. Білоцерківський, О. Вадіс, І. Зачепа, В. Мастицький), один очолював управління робітничо-селянської міліції УНКВД (М. Дятлов) і ще один перебував на оперативно-слідчій роботі в УНКВД (В. Сергієнко). Лише троє в означений час обіймали посади, безпосередньо не пов'язані з репресіями проти «ворогів народу» – були начальниками прикордонних загонів (К. Краснов, Р. Савченко) і секретарями райкомів КП(б)У (О. Михайлов). Відзначимо, що Р. Савченко і К. Краснов затрималися на посадах начальників УНКВД у Станіславській і Львівській областях лише до початку 1940 р.

Ідентична картина з начальниками УНКДБ – п'ятеро із шести з них причетні до «Великого терору»: троє керували міськ/райвідділами НКВД (уже згадані І. Білоцерківський, О. Вадіс, І. Зачепа), двоє працювали на оперативно-слідчій роботі в УНКВД (Є. Лосєв) та НКВД УРСР (І. Ткаченко). Лише О. Михайлов перебував у 1937–1938 рр. на партійній роботі.

Це, так би мовити, кваліметричні показники. Для глибшого квалітологічного, тобто якісного, аналізу пошлемося на деякі з описаних в історичній літературі сюжетів «Великого терору», дійовими особами яких виступають згадані вище співробітники НКВД.

У свідченнях начальника УНКВД у Полтавській області майора держбезпеки О. Волкова, заарештованого 8 березня 1939 р. як «учасника антирадянської заколотницької організації в органах НКВД» і засудженого 20 липня 1941 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР до розстрілу (вирок виконано 16 жовтня), зустрічаємо:

«Усі ці фіктивні протоколи були направлені у створені мною міжрайонні оперативні групи, зокрема у кременчуцьку і лубенську, де проводились арешти осіб-фігурантів і шляхом застосування до цих заарештованих методів фізичного впливу отримувалися від них фіктивні показання [...]. У кременчуцькій міжрайонній групі виконували мої вказівки і складали фіктивні протоколи кол. начальник міськвідділу УНКВД Борін-Цигельман

і його заступник Бойко, а в Лубнах – начальник райвідділу УНКВД – **Масицький** (тут і далі виділення наше. – А. Ж.). У результаті вийшла фіктивна справа, за якою були здійснені численні арешти. Усі заарештовані особи за цією справою у великій кількості були засуджені трійкою УНКВД. Частина з них – до різних термінів у ВТТ, а більшість – до розстрілу»¹³.

О. Волков розповів також про «виявлення» в містах Кременчуці, Лубнах і Карлівці комендатур і боївок Польської військової організації (ПОВ), арешти «осіб-фігурантів» яких здійснили відповідні міжрайонні оперативні групи:

«Шляхом застосування до заарештованих методів фізичного впливу, від них не тільки було отримано підтвердження [...] фіктивних показань, але й прізвища осіб, названих учасниками боївок і організацій ПОВ, які проводили нібито диверсійну шпигунську роботу. Масові арешти за цією фіктивною справою торкнулись офіцерства, духівництва та антирадянської частини польського населення в деяких районах Полтавської області, в яких були вислані в 1930–31 рр. із прикордонної смуги. Справи на цих заарештованих були також розглянуті в основному на трійці УНКВД. Арештовані за цією справою в кількості понад 50% були засуджені до розстрілу, а решта – до різних термінів утримання у ВТТ»¹⁴.

Визнання свого колишнього керівника доповнив під час слідства один зі співробітників УНКВД у Полтавській області Ф. Ворона:

«Після створення оперативно-слідчих груп Волковим була скликана вузька оперативна нарада, де були нач. відділів і деяких відділень УНКВД і начальники опергруп: лубенської – **Масицький**, миргородської – Куценко, золотоношської – Брюховецький, кременчуцької – Борін, полтавської – Воробйов.

На цій нараді, як мені відомо, Волков, за попередньо розробленою ним дислокацією антирадянського націоналістичного підпілля, яке викривається, дав детальні вказівки присутнім на нараді, як будувати організацію відповідно до випущеного протоколу.

¹³ *Лошицький О.* «Лабораторія-2»: Полтава... – С. 136–137.

¹⁴ Там само. – С. 138.

Після цього, через короткий час, відповідно до отриманих на нараді вказівок, начальниками опергруп почали створюватися струнки організації, побудовані за військовим принципом, що складались з загонів, рот, батальйонів і навіть полків, і в такому вигляді подавали для слухання на трійку справи, де арештовані засуджувались по кількасот людей за вечір»¹⁵.

Показово, що помітний фігурант цієї справи, начальник Лубенського райвідділу НКВД В. Мастицький, 27 грудня 1939 р. теж надав свої свідчення¹⁶. Однак про участь його у «заколотницькій організації» і відповідальність за це не йшлося. Натомість уже у вересні 1940 р. він був призначений заступником начальника УНКВД у Рівненській області.

Із рапорту заступника начальника 3-го відділу УГБ УНКВД у Ворошиловградській області Гнучова від 14 січня 1939 р. про діяльність начальника УНКВД Г. Коркунова довідуємося:

«Зокрема, він (Коркунов. – А. Ж.) приїхав у Ворошиловський район, де, проглядаючи обліки, писав резолюції про негайні арешти по окремих реагуваннях соціального минулого.

Уважаючи таке становище вкрай ненормальним, я тоді ж говорив заст. нач. III відділу УГБ тов. Гінзбургу, який приїхав із ним, про це, останній підтримав мене, однак вплинути ані я, ані він, як і начальник міськвідділу НКВД т. **Зачепа**, ми не могли.

[...] У слідчих групах, створених у Сергіївському МВ, Старобільському РВ і Ворошиловграді, від слідчого вимагали в день не менше трьох–чотирьох і більше зізнань арештованих, і їх давали. За цим одним можна судити про якість оформлення слідсправ і методи допитів. Усі гріхи покривала трійка»¹⁷.

Є. Лосев як тимчасовий виконувач обов'язків начальника IV відділення, а потім начальника VI відділення IV відділу УНКВД у Київській області, у грудні 1937 – лютому 1938 рр. брав участь у розслідуванні справ колишніх священиків УАПЦ К. К. Бутви-

¹⁵ Лошицький О. «Лабораторія-2»: Полтава... – С. 159.

¹⁶ Там само. – С. 167.

¹⁷ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. II. – С. 375.

ненка¹⁸ та Х. Ф. Гов'ядовського¹⁹, розстріляних за постановою трійки УНКВД Київської області.

Начальник УНКВД у Житомирській області Г. В'яткін, перебуваючи під арештом, назвав виконавців протизаконних методів ведення слідства в очолюваному ним управлінні:

«У себе в області все слідство вказаним порядком я проводив у створених мною слідгрупах, і вся ця контрреволюційна практика здійснювалася через начальників слідчих груп Лук'янова, **Білоцерківського**, Ромова, Федорова й оперативний актив. [...] Маючи вказівки Успенського, я залучив до виконання його завдань із контрреволюційної роботи наступних осіб: [...] 8. **Білоцерківського** – начальника Бердичівського міськвідділу НКВД»²⁰.

Утім, викриття колишнім шефом «контрреволюційної роботи» начальника Бердичівського міськвідділу НКВД ніяк не зашкодило подальшій кар'єрі того: І. Білоцерківський продовжував працювати на своїй посаді до вересня 1939 р., згодом став заступником начальника УНКВД у Вінницькій та, нарешті, начальником УНКВД у Волинській області.

Ніхто інший, як І. Білоцерківський, котрий перебував тоді на посаді помічника начальника відділення III відділу УГБ НКВД УРСР, виступаючи 10 березня 1938 р. на загальних закритих зборах парторганізації управління у присутності наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, обґрунтував своє бачення місії співробітника органів НКВД у системі координат тоталітарного режиму:

«У нас межа між рядовим і нерядовим співробітником дуже умовна. У нас партія наділяє довірою кожного співробітника –

¹⁸ Документи з архівної кримінальної справи на священника УАПЦ Костянтина Бутвиненка. 1937–1989 рр. // З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 238–295.

¹⁹ Документи з архівної кримінальної справи на Харитона Гов'ядовського. 1938–1989 рр. // Там само. – С. 296–310.

²⁰ Довідка по архівно-кримінальній справі Григорія Вяткіна, липень 1956 р. // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. / Авт.-упор. Ю. Шаповал [та ін.]. – К.: Либідь, 2009. – С. 455–456.

до помічника оперативного уповноваженого включно. Зрозуміло, що він повинен бути найвідданішим, найчеснішим комуністом. Він часто веде самостійну і надто відповідальну роботу. Часто він є керівником районної одиниці.

Якщо ж узяти оперуповноваженого й вище, то це той основний оперативний кістяк, який несе всю вагу роботи та знає всі таємниці ЧК. Безсумнівно, що ворог, потрапивши на цю посаду, може завдати шкоди. Будь-яка посада в нас відповідальна й будь-яка посада пов'язана з більшими чи меншими державними таємницями, аж до друкарки та вахтера»²¹.

Ніби заглядаючи в недалеке майбутнє, коли збережена Й. Сталіним середня ланка виконавців «Великого терору» з волі вождя опиниться на «передовій боротьби з класовим ворогом» у Західній Україні, І. Білоцерківський передбачив долю для себе й подібних собі виконавців:

«Ворогам народу, які пробралися в керівництво, було вигідно мати людей замазаних, і вони всіляко їх покривали й наближали. [...] У результаті багато товаришів застоялися й тепер за це розплачуються. Їм було б корисніше світу побачити, ворога відчутти в новому місці, у новій обстановці, по-іншому, вони б свіжіше виглядали»²².

Саме на плечі начальників обласних управлінь НКВД, а згодом управлінь НКГБ і ліг основний тягар щодо здійснення у західноукраїнському регіоні операції «очищення». Ліквідація до-радянських і позарадянських державних, політичних, громадських, культурно-освітніх, молодіжних структур, нейтралізація інституцій Католицької, Греко-католицької, Православної та інших церков, проведення масових арештів і розстрілів серед представників «ворожих пролетарській державі» класів та верств населення, примусове вислання членів сімей «ворогів народу» і всіх потенційних опонентів радянської влади, протидія нелегальним осередкам ОУН, нарешті розстріли ув'язнених

²¹ Витяг із протоколу № 8 загальних закритих зборів парторганізації УДБ НКВС УРСР, 10–11 березня 1938 р. // Україна в добу «Великого терору». – С. 251.

²² Там само.

у західноукраїнських тюрмах на початку німецько-радянської війни – таким був спектр репресивної діяльності органів НКВД–НКГБ у Західній Україні в 1939–1941 рр. «Побачивши світу» і «відчувши ворога в новому місці й у новій обстановці», чекістські кадри, що пройшли перевірку «Великим терором», продемонстрували свою «свіжість», зокрема під час розстрілів у червні 1941 р.

Директива наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова від 23 червня 1941 р. щодо «доцільного розстрілу» заарештованих органами НКГБ стала для начальників УНКГБ і УНКВД своєрідним «моментом істини». Виконуючи її, керівники обласних управлінь виявили свій індивідуальний «чекістський почерк». Так, начальник УНКГБ у Волинській області капітан держбезпеки І. Білоцерківський особисто керував розстрілом арештантів Луцької в'язниці 23 червня 1941 р. (страчено, за одними даними, 1 тис., за іншими – 2 тис. осіб)²³. За вказівками начальника УНКВД у Львівській області М. Дятлова

«з метою якнайшвидшого розвантаження тюрем Львівської області від контрреволюційного, кримінально-політичного елементу»

здійснено розстріли «особливо-небезпечних осіб», які там утримувалися (на час отримання вказівок М. Дятлова, 24 червня 1941 р., розстріляно 1808 осіб)²⁴.

Начальник УНКГБ у Тернопільській області О. Вадіс «доручив» переглянути справи на звинувачених у «контрреволюційних злочинах», у результаті чого з Тернопільської в'язниці забрано 560 осіб. При цьому «ніяких слідів у тюрмі не залишилось, усе було організовано згідно зі вказівками»²⁵. Зауважимо, що жодних письмових розпоряджень начальникові тюремного відділення О. Вадіс не надав, хоч той і вимагав їх від нього²⁶.

²³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – С. 267, 272–273.

²⁴ Там само. – С. 228.

²⁵ Там само. – С. 260.

²⁶ Там само. – С. 231, 250.

Про долю забраних із тюрми № 1 УНКВД у Тернопільській області 560 в'язнів довідуємося з доповідної записки начальника в'язниці:

«Спеціальні операції провів УНКГБ на території тюрми у службовій кімнаті і підвалі будівлі. У підвальному приміщенні будівлі залишилися сліди неакуратності засипання ям, крім того, мало землі накидано поверх, т. як після двох днів відчувається нехороше повітря, особисті речі з/к з/к не знищені»²⁷.

І. Ткаченко, який посаду начальника УНКГБ у Львівській області суміщав із місцем заступника наркома держбезпеки УРСР, 20 липня 1941 р., узявши до уваги «обстановку, що склалася на фронті», видав розпорядження про розстріл 767 в'язнів Чортківської тюрми, які на той час опинилися в Умані²⁸.

Із початком німецько-радянської війни чільні виконавці західноукраїнської операції 1939–1941 рр. посіли, як правило, посади в особливих відділах армій і фронтів, дислокованих на території України. Наголосимо, що головна функція особливих відділів фронтів, корпусів, армій, дивізій Червоної армії у воєнний час полягала у виявленні та знешкодженні дезертирів, зрадників, шпигунів, диверсантів, терористів. Лише з початку війни до жовтня 1941 р. особливими відділами й загороджувальними загонами військ НКВД було затримано 657 364 військовослужбовця, які відстали від своїх частин, утекли з фронту²⁹. Начальники особливих відділів мали право розстрілювати дезертирів на місці, зобов'язувалися «знищувати всіма засобами» тих бійців і командирів, хто здавався в полон³⁰. Обов'язки звичні для чекістів, які здійснювали «Великий терор» і західноукраїнську операцію.

Почнемо з очільників УНКГБ. І. Білоцерківський, призначений на посаду начальника особливого відділу 5-ї армії Півден-

---

²⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953. – Кн. 2. – С. 261.

²⁸ Там само. – С. 262–263.

²⁹ [Електронний ресурс]: http://ru.wikipedia.org/wiki/Особый_отдел

³⁰ [Електронний ресурс]: <http://1941-1945.at.ua/forum/2-796-1>

но-Західного фронту, загинув зі штабною групою командувача фронтом М. Кирпоноса в урочищі Шумейкове на Полтавщині³¹. Є. Лосєв пропав безвісти в 1941 р.³² О. Вадіс був по чергово начальником особливого відділу НКВД 26-ї армії, заступником начальника особливого відділу Південно-Західного, начальником особливого відділу Брянського, Воронежського фронтів, начальником управління контррозвідки «Смерш» 1-го Білоруського фронту та групи радянських військ у Німеччині³³. І. Зачепа та О. Михайлов відповідали за охорону порядку у прифронтовій зоні: перший був начальником прифронтової смуги УНКВД у Сталінській області³⁴, другий очолював охорону тилу 12-ї армії. Згодом О. Михайлов обіймав посади начальника особливого відділу 38-ї армії, заступника начальника особливого відділу Сталінградського фронту, заступника начальника управління контррозвідки «Смерш» Брянського фронту³⁵. І. Ткаченко працював у Москві, в економічному управлінні НКВД СРСР, у 1945 р. – уповноважений НКВД по 1-му Прибалтійському фронту та земландській групі військ³⁶.

Щодо чекістів, які у 1939–1941 рр. працювали начальниками УНКВД у західних областях УРСР, то «особістом» під час війни був один із них, але саме той, хто у 1937–1938 рр. очолював опергрупу в Лубнах – В. Мастицький. Він по чергово був заступником начальників особливих відділів 39-ї і 41-ї армій, начальником слідчої частини особливого відділу Калінінського фронту, начальником відділу контррозвідки «Смерш» 3-ї гвардійської танкової армії³⁷. К. Краснов служив в управлінні вип-

³¹ [Електронний ресурс]: <http://vif2ne.ru/rkka/forum/arhprint/77156>

³² Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза // [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/LLL/12530.asp>

³³ [Електронний ресурс]: http://shieldandsword.mozohin.ru/personnel/vadis_a_a.htm

³⁴ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/ZZZ/02709.asp>

³⁵ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/MMM/12680.asp>

³⁶ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/TTT/05703.asp>

³⁷ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/MMM/12525.asp>

равно-трудоувих таборів, відповідаючи за оборонне будівництво³⁸. Троє колишніх начальників УНКВД – В. Сергієнко, Р. Савченко і Р. Крутов – посідали керівне становище у центральному апараті НКВД УРСР: перший до липня 1943 р. був наркомом внутрішніх справ УРСР, водночас заступником начальника Центрального штабу партизанського руху, членом нелегального ЦК КП(б)У, згодом очолював наркомат внутрішніх справ Кримської АРСР³⁹; другий був заступником наркома внутрішніх справ УРСР, а у травні 1943 р. став наркомом держбезпеки УРСР⁴⁰; третій у 1941 р. потрапив в оточення, вийшов із нього, у 1942 р. працював заступником наркома внутрішніх справ УРСР по кадрах⁴¹.

Після війни службова кар'єра начальників УНКВД і УНКГБ західних областей УРСР періоду «першої радянзації» склалася порізно, але переважно їхні послужні списки є ілюстрацією афоризму У. Шекспіра: «Мавр зробив свою справу, мавр може йти».

І. Зачепа, будучи начальником УМГБ у Молотовській області, 1948 р. виключений із партії (поновлений 1951 р.), працював начальником відділу кадрів та охорони комбінату «Українвуглепром» у Києві, із 1955 р. – на пенсії. О. Михайлов у 1944–1946 рр. перебував на довоєнній посаді – начальника УНКГБ–УМГБ у Станіславській області, однак його діяльність в умовах «другої радянзації» виявилася неефективною й він опинився на керівній роботі в місцевій промисловості Ворошиловградської області. Після О. Михайлова обов'язки начальника УМГБ у Станіславській області виконував Р. Крутов, проте не був затверджений на цій посаді ЦК ВКП(б) через «підозрілість» обставин його виходу з німецького полону в 1941 р. Від 1947 р. кар'єра Р. Крутова пішла вниз: він обіймав другорядні посади в УМГБ Сталінської та УМВД Вінницької областей, з квітня 1954 р. – у запасі. В. Сергієнко з 1946 р. працював у системі виправно-трудоувих таборів, у 1954 р. звільнений із МВД, до 1963 р. працю-

³⁸ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/KKK/08699.asp>

³⁹ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/SSS/08700.asp>

⁴⁰ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/SSS/12679.asp>

⁴¹ [Електронний ресурс]: <http://www.knowbysight.info/KKK/05677.asp>

вав у Харкові механіком і начальником автобази. К. Краснов звільнений у запас у 1947 р.

В. Мастицький продовжував використовуватися на оперативній роботі у МГБ Білоруської РСР: як заступник начальників УМГБ Поліської і Молодечненської областей, згодом, до своєї смерті в 1954 р. – у центральному апараті МГБ і МВД республіки.

Найуспішнішою виявилася повоєнна кар'єра Р. Савченка і І. Ткаченка: перший – до 1949 р. очолював міністерство держбезпеки УРСР, у 1951–1953 рр. – був заступником міністра держбезпеки СРСР, після смерті Й. Сталіна посідав уже другорядні пости в МВД СРСР; другий із 1947 р. займався забезпеченням радянського атомного проекту, будучи начальником будівництва Москва-10, Тура-38, Свердловськ-39, Челябінськ-40, помер у 1955 р.

Як «окремий випадок» варто розглядати повоєнну долю О. Вадіса. Перебуваючи в 1945 р. на посаді начальника управління контррозвідки «Смерш» групи радянських військ у Німеччині, він розпочав розслідування ряду корупційних справ стосовно Г. Жукова, І. Серова та інших воєначальників, за що згодом поплатився звільненням з органів МГБ і МВД, виключенням із партії, позбавленням генеральського звання, бойових нагород і пенсії, виселенням із квартири. До смерті в 1968 р. жив у комунальці, працював сторожем. Існує думка, ніби

«доля О. А. Вадіса – зримий приклад того, що чекало в органах держбезпеки людей, які намагалися відстоювати хоч якусь законність і правопорядок»⁴².

Наголосимо, що відстоювання О. Вадісом «законності та правопорядку» полягало винятково в боротьбі за «чистоту мундира» чекістської корпорації, ніяк не кореспондуючись із поборенням і винищенням цією корпорацією «ворогів народу», де всі методи були добрими.

* * *

---

⁴² [Електронний ресурс]: <http://protivpytok.org/sssр/antigeroi-karatelnyh-organov-sssr/vadis-a-a>

На сьогоднішній день нез'ясованими залишаються чисельність, персональний склад, якісні характеристики працівників органів НКВД–НКГБ, зусиллями яких запроваджувалася радянська суспільно-політична модель у Західній Україні. На відміну від «другої радянзації», що розпочалася 1944 р. й характеризувалася широким використанням внутрішніх військ НКВД (полків і дивізій), у 1939–1941 рр. каральні структури на території західних областей УРСР були репрезентовані суто апаратом райвідділів, райвідділень і обласних управлінь НКВД–НКГБ.

Цікавим видається зіставлення загальної чисельності працівників силових структур, які діяли, зокрема, на Волині в польський і радянський періоди. Чисельність кадрового складу кримінальної (слідчої) поліції у Волинському воєводстві на 1 жовтня 1938 р. становила 101 особу, практично не збільшившись із 1926 р., тобто від часу встановлення санаційного режиму, коли вона налічувала 102 співробітника. Очевидно, що не збільшився за цей час і офіцерський склад корпусу державної поліції у воєводстві, який у листопаді 1926 р. включав 36 осіб, із них 1 інспектор, 6 надкомісарів, 4 комісари, 13 підкомісарів, 12 аспірантів⁴³.

За нашими підрахунками, які спираються на аналіз номенклатурних кадрових призначень, зафіксованих у протоколах засідань бюро обкому КП(б)У, та деякі інші документи, в одній лише Рівненській області станом на червень 1941 р. було 312 номенклатурних співробітників органів НКВД і НКГБ. 4 з них складали номенклатуру ЦК ВКП(б) (начальники й заступники начальників УНКВД та УНКГБ), 52 – номенклатуру ЦК КП(б)У (керівники структурних підрозділів УНКВД й УНКГБ, начальники райвідділів НКВД, райвідділів НКГБ, тюрем, начальник УРКМ, 256 – номенклатуру обкому КП(б)У (оперативні й слідчі працівники УНКВД, УНКГБ, райвідділів НКВД, райвідділів НКГБ, начальники райвідділів УРКМ). Щодо загальної кількості працівників НКВД у кожній із західних областей УРСР, то, для прикладу, у штаті УНКВД і УРКМ Станіславської області станом на 6 травня 1941 р. нараховувалося 1462 особи, із них 1018 міліціо-

---

⁴³ *Разиграев О.* Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках. – С. 135.

нерів⁴⁴. Допускаємо, що приблизно такими ж були кількісні характеристики інших обласних управлінь НКВД.

В історичній літературі існують різні відомості про керівний склад органів НКВД у західних областях УРСР. Одні автори зазначають, що він комплектувався переважно з росіян, для чого у 1939 р. в Західну Україну на роботу було скеровано 400 осіб начальницького складу за рахунок випускників училищ НКВД⁴⁵. На думку інших, для укомплектування штатів міських і районних відділів НКВД західноукраїнських областей, організованих згідно з наказом НКВД СРСР № 00244 від 26 лютого 1940 р., ЦК КП(б)У зобов'язало обкоми областей УРСР підібрати з комуністів і комсомольців 700 осіб, у т. ч. з Київської і Ворошиловградської – по 65, зі Сталінської і Дніпропетровської – по 75, з Харківської – 80, з Одеської, Запорізької, Миколаївської – по 50, з Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Чернігівської – по 40, з Молдавської АРСР – 30 осіб⁴⁶.

Сформована нами база даних по Рівненській області не містить фронтальної вибірки щодо якісних характеристик співробітників органів НКВД–НКГБ, як-от: вік, національність, освіта, соціальне походження тощо. Водночас аналіз персонального складу чекістської номенклатури дає підстави стверджувати, що основна її маса (за винятком керівного складу УНКВД–УНКГБ) не була безпосередньо пов'язаною з «Великим терором» (див. табл. 2–4).

Наведемо декілька сюжетів для ілюстрації чекістського середовища Рівненщини періоду «першої радянізації» і його сьогоднішньої рецепції.

Герой Соціалістичної Праці Євген Стоянкін у статті «Життя з чистого аркуша», уміщеній 26 січня 2012 р. у газеті «Магнітогорський металл», написав про «знаменитого доменщика Магнітки», а згодом чекіста Василя Ревенка таке:

---

⁴⁴ Ковалик В. Створення органів УНКВС і міліції Станіславської області в 1939–1941 рр. // Історія міліції України: минуле і сучасне. – С. 124.

⁴⁵ Киричук Ю. Радянський терор 1939–1941 рр. – С. 576.

⁴⁶ Головка М. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни: 1939–1945 рр. – К.: Олан, 2004. – С. 204–205.

Таблиця 2

**Начальники райвідділів і райвідділень управління НКВД
у Рівненській області в 1940–1941 рр.**

Район	Начальник райвідділу УНКВД	Затверджений постановою обкому	Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1
1	2	3	4
Березнівський	РУСЛАВКЕР Аврум-Міхель Лейбович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
	РЕВЕНКО Василь Дмитрович	05.08.1940 р. прот. № 11	спр. 6, арк. 104
Вербський	СУМЕЦЬ Дмитро Данилович	24–25.02.1940 р. прот. № 7	спр. 4, арк. 44
Висоцький	ЛЕОНОВИЧ Павло Федорович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
Володимирецький	КВАША Степан Пилипович	21.05.1940 р. прот. № 4	спр. 5, арк. 45
Гощанський	РУДЕНКО Степан Силович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
Демидівський	ЗЯБРИКОВ Дмитро Григорович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
Деражненський	ДАВИДЕНКО Олексій Максимович	сувора догана 30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 90–92
	ГОЛИКОВ Павло Костянтинович	21.08.1940 р. прот. № 13	спр. 7, арк. 13
	ВІЗЕРСЬКИЙ Євген Кіндратович	?	?
Дубенський	ВИНОКУР Яків Давидович	24–25.02.1940 р. прот. № 7	спр. 4, арк. 44
Дубровицький	ЗІКІЄВ Дмитро Іванович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
Здолбунівський	ДМИТРЕВ Андрій Максимович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 20

1	2	3	4
Клеванський	КАДКІН Леонід Григорович	24–25.02.1940 р. прот. № 7	спр. 4, арк. 44
Клесівський	ЗАРИЦЬКИЙ Дем'ян Іванович	11.05.1940 р. прот. № 2;	спр. 5, арк. 20
		знятий 02.09.1940 р. прот. № 15	спр. 7, арк. 50
	КОЛЕСНИКОВ Микола Миколайович	24.10.1940 р. прот. № 22	спр. 8, арк. 7
Козинський	КОВАЛЕНКО Іван Данилович	12.08.1940 р. прот. № 12	спр. 6, арк. 136
Корецький	МЕРКУЛОВ Петро Григорович	24–25.02.1940 р. прот. № 7	спр. 4, арк. 44
	ГЕРАЩЕНКО Давид Петрович	01.10.1940 р. прот. № 19	спр. 7, арк. 123
Костопільський	БОЛЬШАКОВ Іван Васильович	24–25.02.1940 р. прот. № 7	спр. 4, арк. 44
Людвипільський	політрук Червоної армії ВЕЖНОВЕЦЬ Микола Михайлович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
		звільнений 04.03.1941 р. прот. № 38	спр. 13, арк. 10
	ЛУЦИК Олександр Костянтинович	04.03.1941 р. прот. № 38	спр. 13, арк. 10
Межиріцький	НОВИКОВ Павло Якович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
Мізоцький	СОЛОВЙОВ Сергій Федорович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
Млинівський	КАЛУГІН Василь Єфремович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
Морочнівський	ФЕДОРОВ Іван Пилипович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
Олександрійський	сержант держбезпеки НІКОЛАЄВ Андрій Степанович	04.03.1940 р. прот. № 8	спр. 4, арк. 58

1	2	3	4
Острожецький	СУЛИМЕНКО Макар Георгійович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
Острозький	ШЕЙГАМ Григорій Пінхусович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
	ЛАТИШЕВ Василь Пантелеймонович	05.08.1940 р. прот. № 11	спр. 6, арк. 104
Рафалівський	НИКУЛІН	знятий 12.08.1940 р. прот. № 12	спр. 6, арк. 137
	СЛЕСАРЕНКО Іван Денисович	21.08.1940 р. прот. № 13	спр. 7, арк. 1
Рівненський	ЗАХАРОВ Іван Васильович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 94
Рокитнівський	БОБРОВ Василь Іванович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 19
Сарненський	ТРЕГУБОВ Йосип Павлович	11.05.1940 р. прот. № 2	спр. 5, арк. 18
Степанський	КИРИЧЕНКО Іван Іонович	24–25.02.1940 р. прот. № 7	спр. 4, арк. 44
Тучинський	ДЯДІН Іван Іванович	04.03.1940 р. прот. № 8	спр. 4, арк. 58
		знятий 04.03.1941 р. прот. № 38	спр. 13, арк. 10
	ВЕЖНОВЕЦЬ Микола Михайлович	04.03.1941 р. прот. № 38	спр. 13, арк. 10
Червоноармійський	ШИТИКОВ Андрій Андрійович	21.08.1940 р. прот. № 13	спр. 7, арк. 1
	ГОРДЕНКО Андрій Євдокимович	?	?

Таблиця 3

**Начальники райвідділів і райвідділень управління НКГБ
у Рівненській області в 1941 р.**

Район	Начальник РВ УНКГБ	Затверджений постановою обкому	Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1, спр. 14
1	2	3	4
Березнівський	РЕВЕНКО Василь Дмитрович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Вербський	?	?	?
Висоцький	?	?	?
Володимирецький	КВАША Степан Пилипович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 38
Гоцанський	РУДЕНКО Степан Сирович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 38
Демидівський	ЗЯБРИКОВ Дмитро Григорович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 38
Деражненський	ВІЗЕРСЬКИЙ Євген Кіндратович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 38
Дубенський	ВИНОКУР Яків Давидович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 40
Дубровицький	?	?	?
Здолбунівський	?	?	?
Клеванський	КАДКІН Леонід Григорович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 38
Клесівський	КОЛЕСНИКОВ Микола Миколайович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Козинський	?	?	?
Корецький	ГЕРАЩЕНКО Давид Петрович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 36

1	2	3	4
Костопільський	БОЛЬШАКОВ Іван Васильович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 36
Людвипільський	ЛУЦИК Олександр Костянтинович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 39
Межиріцький	НОВИКОВ Павло Якович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 39
Мізоцький	?	?	?
Млинівський	КАЛУГІН Василь Єфремович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Морочнівський	ФЕДОРОВ Іван Пилипович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 38
Олександрійський	НІКОЛАЄВ Андрій Степанович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Острожецький	СУЛИМЕНКО Макар Георгійович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Острозький	ЛАТИШЕВ Василь Пантелеймонович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 36
Рафалівський	ВИНОГРАДОВ Олександр Олександрович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 39
Рівненський	ЗАХАРОВ Іван Васильович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 36
Рокитнівський	БОБРОВ Василь Іванович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Сарненський	?	?	?
Степанський	КИРИЧЕНКО Іван Іонович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 37
Тучинський	ВЕЖНОВЕЦЬ Микола Михайлович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 39
Червоноармійський	ГОРДЕНКО Андрій Євдокимович	02.06.1941 р. прот. № 53	арк. 39

Таблиця 4

**Начальники райвідділів і райвідділень РКМ УНКВД
у Рівненській області в 1940–1941 рр.**

Район	Начальник РВ УНКГБ	Затверджений постановою обкому	Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1
1	2	3	4
Березнівський	?	?	?
Вербський	НАЗАРЕНКО Іван Антонович	21.06.1940 р. прот. № 7	спр. 5, арк. 150
Висоцький	ЯЦУРЕНКО Адам Харитонович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 95
Володимирецький	КРУПКО Григорій Дмитрович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 95
Гоцанський	МИХАЙЛЕНКО Тихон Андрійович	05.04.1940 р. прот. № 11	спр. 4, арк. 125
Демидівський	?	?	?
Деражненський	ШАПРАНОВ	попереджений 30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 90–92
Дубенський	ПОГОРІЛИЙ Гордій Якович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 95
Дубровицький	НЕВМИВАКА Конон Павлович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 95
Здолбунівський	ШЕЙКО Кирило Семенович	05.04.1940 р. прот. № 11	спр. 4, арк. 125
Клеванський	ЧЕРЕВКО Віктор Степанович	05.04.1940 р. прот. № 11	спр. 4, арк. 124
Клесівський	МАКСИМЕШИН Яким Васильович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 95
Козинський	?	?	?
Корецький	ЯРОВЕНКО Михайло Дмитрович	12.08.1940 р. прот. № 12	спр. 6, арк. 137

1	2	3	4
Костопільський	?	?	?
Людвипільський	ПОЛІЩУК Т.А.	знятий 15.04.1941 р. прот. № 47	спр. 13, арк. 124
Межиріцький	КИРИЛЕНКО Федір Наумович	05.04.1940 р. прот. № 11	спр. 4, арк. 125
Мізоцький	ВАСЮТИНСЬКИЙ Лев Єфремович	05.04.1940 р. прот. № 11	спр. 4, арк. 124
Млинівський	?	?	?
Морочнівський	РУБАН Леонтій Макарович	02.09.1940 р. прот. № 15	спр. 7, арк. 66
Олександрійський	?	?	?
Острозецький	?	?	?
Острозький	?	?	?
Рафалівський	ДОЛЕЦЬКИЙ Михайло Васильович	21.06.1940 р. прот. № 7	спр. 5, арк. 150
		знятий 15.04.1941 р. прот. № 47	спр. 13, арк. 124
Рівненський	КОВТУН Порфирій Юхимович	04.03.1940 р. прот. № 8	спр. 4, арк. 57
Рокитнівський	?	?	?
Сарненський	ШЕПТУН Василь Петрович	30.03.1940 р. прот. № 10	спр. 4, арк. 95
Степанський	ГРИЦАЙ Прокофій Макарович	21.06.1940 р. прот. № 7	спр. 5, арк. 150
Тучинський	ВЕРТИПОРОХ Степан Федорович	05.04.1940 р. прот. № 11	спр. 4, арк. 124
Червоноармійський	ШИКИРЯВИЙ Сергій Захарович	21.06.1940 р. прот. № 7	спр. 5, арк. 150

«Після закінчення у травні 1940 р. школи (Вища школа НКВД у Москві. – А. Ж.) з посадою начальника МВ–РВ НКВД СРСР і у званні підполковника направили у Західну Україну, у Рівненську і Чернівецьку області, місто Рівне, неподалік від якого розташовувався головний штаб Степана Бандери, котрий створив і очолив організацію українських націоналістів для розкладу частин РККА. Гасла в них були такі: “Ані шматка хліба москалям”, “Бийте більшовиків, які командують вами”, “Знищуйте штаби, стріляйте москалів, жидів, енкаведистів, політруків і всіх, хто хоче війни та нашої смерті”, “Убивайте політруків і командирів”. До їхніх задач входило поширювати дезінформацію, сіяти паніку, нападати на військові частини й гарнізони. У такій обстановці Василь Дмитрович керував і одночасно воював»⁴⁷.

В. Ревенко очолював Березнівський РВ НКВД, а згодом Березнівський РВ НКГБ, тому ймовірно, що згадка його біографа про «головний штаб Степана Бандери», з яким «воювали» чекісти, стосується діяльності Тараса Боровця («Гонти»), котрий у серпні 1940 р. прибув із Грубешова на Рівненщину для створення тут уенерівських організацій – бази озброєного повстання проти радянської влади. УНКВД у Рівненській області здійснювало щодо організації «УНР» агентурну розробку «Хуторяни», про що свідчить доповідна записка Р. Крутова в НКВД УРСР⁴⁸. У цій агентурній операції було задіяно ряд РВ НКВД, зокрема Людвипільський і Межиріцький, що сусідили з Березнівським, очолюваним В. Ревенком.

Зазначимо, що Василь Ревенко народився 25 грудня 1911 р. у селищі Шахти № 4 (станом на 1940 р. Сніжнянського району Сталінської області) у сім’ї шахтаря. Після закінчення з відзнакою школи вступив у Дніпропетровський гірничий (металургійний) інститут. Там у 1932 р. отримав кваліфікацію інженера-металурга – доменщика. Направлений у Свердловськ, в об’єднання «Східсталь», що займалося реконструкцією й розвитком виробництва на старих уральських заводах. З осені 1933 р. – на

⁴⁷ Стоянкин Е. Жизнь с чистого листа // [Електронний ресурс]: <http://www.magmetall.ru/contribution/10829.htm>

⁴⁸ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. Сергійчука. – К.: Сергійчук М.І., 2011. – С. 43–45.

Магнітогорському металургійному комбінаті, де працював у різних цехах на посадах інженера, начальника зміни, завідуючого теплотехнічним бюро, начальника лабораторії тощо.

Після закінчення війни продовжував чекістську службу в УРСР. Був звинувачений у перевищенні влади, виключений з партії і ув'язнений на 10 років у ВТТ. Покарання відбував у Тавдинському таборі Східураллагу, звільнений 25 грудня 1954 р. Із жовтня 1956 р. – знову на Магнітогорському комбінаті: працював канавником, змінним диспетчером. Помер 11 січня 1968 р. у віці 56 років.

Цікаво, що одного разу Є. Стоянкін приніс В. Ревенку повість О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича», щойно опубліковану в «Роман-газеті». Позичену книгу той «прочитав на одному диханні». Повертаючи, сказав: «Вийду на пенсію, напишу продовження: “Другий день Івана Денисовича”»⁴⁹.

Опинившись в екстремальній ситуації перших днів німецько-радянської війни, начальники райвідділів НКГБ діяли по-різному. Я. Винокур і В. Латишев залишили в'язнів, зарахованих за своїми райвідділами, відповідно в Дубенській⁵⁰ та Острозькій⁵¹ тюрмах, не надавши допомоги тюремному начальству в їх евакуації або розстрілі, тобто не забезпечили виконання директиви наркома В. Меркулова. Під час виїзду з міста 25 червня 1941 р. Я. Винокур та оперативний склад райвідділу НКГБ загинули в результаті німецького обстрілу⁵². Начальник Острозького РВ НКГБ В. Латишев під кінець війни обіймав посаду заступника начальника відділу контррозвідки «Смерш» 1-го Прибалтійського фронту, загинув у ході боїв за Східну Пруссію, похований у Вільнюсі⁵³.

⁴⁹ *Стоянкин Е.* Жизнь с чистого листа.

⁵⁰ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні... – Кн. 2. – С. 233.

⁵¹ Там само. – С. 247–248.

⁵² Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3488.

⁵³ Книга памяти сотрудников органов контрразведки, погибших, пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны / Ред. Степашин С. и др. – Москва: Граница, 1995. – 543 с. [Електронний ресурс]: <http://may1945-pobeda.narod.ru/nkvd-spiski7.htm>

Натомість начальники Межиріцького (П. Новиков) і Клесівського (М. Колесников) РВ НКГБ виконали директиву В. Меркулова сумлінно. Річ у тім, що вона зобов'язувала керівників органів НКГБ «розглянути справи на всіх наявних заарештованих органами НКГБ (курсив наш. – А. Ж.)», визначивши, кого з них «доцільно розстріляти». Інакше кажучи, директива стосувалася не тільки тих заарештованих і засуджених, що утримувалися в тюрмах НКВД, а й тих, хто перебував у камерах попереднього ув'язнення при райвідділах НКВД і НКГБ. Отримавши звістку про початок війни, місцеві оперативні працівники продовжили «зачистку» терену від «неблагонадійних елементів», які значилися у картотеці органів НКГБ. Ці особи аж ніяк не були членами ОУН, проте належали до заможних селян (куркулів), входили колись до осередків УНДО, що припинили своє існування ще в 1939 р. тощо, становлячи для радянської влади загрозу як потенційна «п'ята колона». Саме цих людей розстріляно наприкінці червня – на початку липня 1941 р. у Межирічах⁵⁴ і Клесові⁵⁵.

Начальник Морочнівського РВ НКГБ І. Федоров та заступник начальника відділу УНКГБ В. Тимофеев зіграли помітну роль у партизанському русі на Рівненщині, опинившись поряд із секретарем Рівненського підпільного обкому КП(б)У, начальником обласного штабу партизанського руху В. Бегмою. І. Федоров очолив партизанське з'єднання № 2⁵⁶, В. Тимофеев відповідав за контррозвідку у з'єднанні № 1⁵⁷, обидва були членами підпільного обкому. Після війни влились до складу партійно-радянської номенклатури на Рівненщині.

Начальник Сарненського РВ НКВД Й. Трегубов після закінчення війни, уже у званні підполковника, виконував звичне з часу

⁵⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), Рівне, спр. П-5011.

⁵⁵ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-54.

⁵⁶ Україна партизанська: Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945): Наук.-довід. вид. / Авт.-упор.: О. Бажан, А. Кентій, В. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 80–83; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 19, спр. 12, арк. 204–204 зв.

⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 19, спр. 12, арк. 201–201 зв.

«першої радянзації» «спеціальне завдання» щодо виселення «ворогів народу» з Прибалтики, Молдавії та Чорноморського узбережжя Кавказу, за що нагороджений орденом Червоної Зірки⁵⁸.

Два начальники райвідділів НКВД–НКГБ продовжили службу в Рівненській області на початку «другої радянзації»: колишній керівник Мізоцького РВ НКВД С. Соловйов став начальником Здолбунівського РВ НКВД, а начальник Межирицького РВ НКГБ П. Новиков очолив Костопільський РВ НКГБ. П. Ковтун, який у 1940–1941 рр. очолював Рівненський райвідділ міліції, повернувся в область на посаду начальника Олександрійського РВ НКГБ⁵⁹. С. Соловйов, використовуючи досвід попередньої роботи і завербованих у 1939–1941 рр. осіб, розгорнув широку агентурну мережу в Здолбунівському, Мізоцькому й Острозькому районах. Однак ситуація 1944 р. якісно відрізнялась від довоєнної, оскільки тепер органи НКГБ мали серйозну протидіючу структуру – СБ ОУН. У жовтні 1945 р. С. Соловйов загинув на хуторі Глупанин Здолбунівського району, потрапивши у засідку кінної диверсійної групи охорони осередку СБ ПЗУЗ⁶⁰.

Узагальнену характеристику морально-політичних рис надісланих під час «першої радянзації» на Рівненщину номенклатурних кадрів дав у листі до Й. Сталіна виконуючий обов'язки помічника прокурора Рівненської області Сергєєв. Він, зокрема, зазначав:

«Здавалося б, що зі звільненням Західної України сюди для роботи мали бути направлені кращі сили країни, кришталево чесні й непохитні більшовики, а вийшло навпаки. Переважно сюди потрапили більші й менші пройдисвіти (від яких постаралися позбутися на Батьківщині)»⁶¹.

⁵⁸ [Електронний ресурс]: <http://russiamilitaria.ru/index.php?showtopic=5318>

⁵⁹ Реабілітовані історією: Рівненська область. – Кн. 1. – Рівне: Рівненська друкарня, 2006. – С. 140–143.

⁶⁰ Літопис УПА: Нова серія. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля: 1944–1946: Документи і матеріали / Упор. О. Вовк, С. Кокін. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2006. – С. 322–324.

⁶¹ Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1, спр. 5, арк. 66.

Навряд чи лист Сергєєва дійшов до вождя, проте бюро обкому розцінило вчинок правника як замах на обласну партійну організацію. У постанові бюро Рівненського обкому КП(б)У від 21 травня 1940 р., підписаній В. Бегмою, зазначалося:

«Сергєєв, працюючи спеціально з питання скарг в облпрокуратурі, використав своє службове становище, підібрав ряд фактів, які дійсно мали місце, порушення ревзаконності, на які вже обласні чи місцеві партійні й радянські органи реагували та вжили заходів, ставши на шлях очевидного злісного антирадянського наклепу на партійні, радянські органи, прокуратуру, НКВД і загалом на всю партійну організацію, називаючи всіх пройдисвітами-зłodіями»⁶².

Виходячи з такої оцінки, бюро обкому винесло вердикт:

«За антирадянську наклепницьку заяву на партійну організацію й органи радянської влади виконуючого обов'язки помічника облпрокурора Сергєєва притягти до судової відповідальності»⁶³.

Агресивно-наступальна позиція з боку бюро обкому пояснювалася просто: його перший секретар В. Бегма, інші члени бюро як ніхто знали, що виступ та оцінка Сергєєва відповідають дійсності. Однак визнати це означало підписати собі вирок. І перш за все тому, що логічним продовженням такої оцінки мало б стати визнання хибності кадрових рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У.

Що ж до «антирадянського наклепу» з боку Сергєєва, то звичайний перегляд протоколів засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У за 1940–1941 рр. дозволяє з'ясувати, що на кожному (!) з них (тобто як до, так і після виступу прокурорського працівника) розглядалася одна або декілька персональних справ представників регіональної номенклатури, які допустили порушення «соціалістичної законності», зловживання службовим становищем або ж досягли крайньої межі морально-побу-

⁶² Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1, спр. 5, арк. 67.

⁶³ Там само.

тової деградації. Очевидно, що це була лише вершина айсберга, яка виткнулася назовні.

Двома найпоширенішими видами зловживань владою серед співробітників НКВД–НКГБ виявилися порушення елементарних прав людини й моральна розпуста. Так, у різний час були виключені з партії чи піддані партійним стягненням та усунуті з посад начальники Рафалівського райвідділу міліції М. Долецький, Людвипільського райвідділу міліції Т. Поліщук, Деражненського райвідділу міліції Шапранов, Клесівського райвідділу НКВД Д. Зарицький, Деражненського РВ НКВД О. Давиденко та ін. Серед учинених ними правопорушень знаходимо незаконні обшуки й арешти громадян⁶⁴, безпідставне утримання під вартою⁶⁵, побої та інші брутальні методи ведення слідства⁶⁶, привласнення майна⁶⁷, у т. ч. речових доказів⁶⁸ тощо.

Значного поширення набули «неформальні» стосунки працівників НКВД із місцевими жінками. Так, начальник Клесівського РВ НКВД Д. Зарицький мав «зв'язок із класово-ворожим елементом» – інтимні стосунки з доньками колишніх осадників, «політбандитів», жінками конфідентів, підлеглими співробітницями, за що був усунутий із посади⁶⁹ і переведений оперуповноваженим до УНКВД. Під час проведення допиту задушешний заарештованим П. Сичем⁷⁰.

Слідчий УНКВД у Рівненській області Л. Кірзнер добився припинення справи і звільнення з-під варти актриси Рівненського театру В. Лепешкевич із метою подальших зустрічей «інтимного характеру». «Конфліктна справа» кандидата у члени ВКП(б) Л. Кірзнера була розглянута на зборах парторганізації УНКВД 15 лютого 1941 р., причому з'ясувалося, що випадки

⁶⁴ Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1, спр. 4, арк. 90–92.

⁶⁵ Там само, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2924, арк. 1–2.

⁶⁶ Там само, спр. 1042; спр. 1847.

⁶⁷ Там само, ф. 400, оп. 1, спр. 7, арк. 49–50.

⁶⁸ Там само, спр. 13, арк. 124–125.

⁶⁹ Там само, спр. 7, арк. 49–50.

⁷⁰ Там само, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3323, арк. 280–282.

«зв'язків з місцевими жінками» співробітників УНКВД мали непоодиноким характер. Провина ж Л. Кірзнера полягала в тому, що він вступив у такий зв'язок із жінкою, звинуваченою в «антирадянській діяльності»⁷¹. Заступник начальника відділу УНКВД у сусідній Волинській області С. Єрофєєв співмешкав із дружиною польського поліцейського, доньки якої відвідували свого батька, систематично перетинаючи кордон із Німеччиною⁷². Фатальними для подальшої кар'єри цих та інших керівників стали, однак, не самі зловживання, а факт їх розголошення.

На основі проведеного аналізу доходимо висновку, що використання кадрів органів НКВД, причетних до «Великого терору» в УРСР та аналогічних методів їх діяльності під час «західноукраїнської операції» призвело до гострої конфронтації між комуністичною номенклатурою та західноукраїнським населенням напередодні й на початку німецько-радянської війни. Носіями методів, характерних для періоду «Великого терору», виявилися не тільки чекістські кадри, які брали в ньому безпосередню участь, а й ті працівники, що влилися до лав НКВД пізніше, будучи інфікованими суспільними та корпоративними настановами щодо «ворогів народу».

Андрей Живьюк. Кадровый состав и деятельность органов НКВД–НКГБ во время «первой советизации» Западной Украины через призму «Большого террора»

В статье осуществлён анализ кадрового состава и деятельности органов НКВД–НКГБ в западных областях Украины в 1939–1941 гг. На его основе делается вывод об использовании кадров НКВД, имеющих отношение к «Большому террору» в УССР, и аналогичных методов их деятельности во время «западноукраинской операции», что привело к острой конфронтации между коммунистической номенклатурой и населением Западной Украины накануне и в начале немецко-советской войны.

Ключевые слова: народный комиссариат внутренних дел, народный комиссариат государственной безопасности, «Большой террор», Западная Украина, советизация, номенклатура, репрессии.

⁷¹ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-739, арк. 44–48.

⁷² Історія органів державної безпеки на Волині. – С. 50.

Andrii Zhyviuk. Staff and Activity of NKVD–NKGB During the «First Sovietization» of Western Ukraine Through the Prism of «Great Terror»

The article analyzes the staff and activities of the NKVD–NKGB in Western Ukraine in 1939–1941. On this basis it was concluded that the secret police personnel involved in the «Great Terror» in the USSR, and similar methods of their work, were used during the «Western Ukraine Operation». It led to a sharp confrontation between the communist nomenclature and population of Western Ukraine on the eve and at the beginning of German-Soviet War.

Key words: People’s Commissariat for Internal Affairs, People’s Commissariat for State Security, «great terror», Western Ukraine, sovietization, nomenclature, repression.

УДК: 929.6:7.078:94 (477)

Ярослав ТИНЧЕНКО*

**Українські емігрантські ордени
Богдана Великого та Святого архангела Михайла:
справа рук меценатів-мрійників
чи спецоперація ВУЧК?**

У статті досліджується участь у заснуванні орденів Богдана Великого та Святого архангела Михайла співробітника ВУЧК–ГПУ УСРР Н. Горбанюка (Вогню).

Ключові слова: фалеристика, орден, Армія УНР, українська еміграція, гетьманський рух, ВУЧК, «Смерш».

У результаті проведення органами ЧК контррозвідувальної та агітаційної роботи з розкладання уенерівського підпілля 27 вересня 1921 р. до Подільської губЧК із покайною заявою з’явився отаман Ничипір Романович Горбанюк (Вогонь). Уродже-

---

* Тинченко Ярослав Юрійович – історик, журналіст.